



ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 37.012 + 930. 02 (477)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.12634101>

Джерела з історії вітчизняного освітнього туризму

Наровлянський Олександр Данилович

кандидат педагогічних наук, заступник директора Український державний центр національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді, 01135, Україна, м. Київ, вул. Скоморська, 5-7, <https://orcid.org/0000-0002-5778-7401>

Прийнято: 19. 06. 24 | Опубліковано: 29. 06. 24

***Анотація.** Метою статті є огляд джерел дослідження історії вітчизняного освітнього туризму. Для досягнення мети було використано методи аналізу, узагальнення, класифікації. Вказано на важливе значення пошуку та ретельного аналізу джерел для проведення історико-педагогічного дослідження та забезпечення його достовірності. Охарактеризовано архівні фонди Центрального архіву вищих органів влади та управління України, Центрального архіву громадських об'єднань України, Харківського, Кіровоградського, Одеського, Миколаївського обласних, Київського міського архівів, у яких зберігаються матеріали з історії освітніх екскурсій. Вказано на проблеми, які виявлено у процесі архівного пошуку, зокрема знищення значної частини фондів у період другої світової війни. Визначено основні дисертаційні дослідження та публікації за темою дослідження. Проаналізовано види нормативних актів, що регулювали екскурсійну діяльність з учнями у різні періоди розвитку. Проаналізовано періодичні видання, у яких публікувалися*



матеріали з історії освітнього туризму у різні періоди з кінця XIX століття до сучасності. Визначено важливе значення архіву та методичної бібліотеки Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді, публікацій та матеріалів музеїв обласних центрів дитячого туризму для дослідження історії освітнього туризму. Охарактеризовано основні види джерел та запропоновано класифікацію джерел з історії освітнього туризму.

Визначено, що виявлені джерела за умови їх критичного аналізу дозволяють здійснити дослідження історії освітнього туризму в Україні.

Ключові слова: освітні екскурсії, джерела дослідження, архіви, періодичні видання.

Sources on the history of domestic educational tourism

Narovlyanskiy Oleksandr,

Candidate of Pedagogic Sciences, Deputy Director, Ukrainian State Center for National-Patriotic Education, Local History and Tourism of Students,
01135, Ukraine, Kyiv, st. Skomoroska, 5-7, <https://orcid.org/0000-0002-5778-7401>

Abstract. *The purpose of the article is to review the sources of research on the history of domestic educational tourism. To achieve this goal, the methods of analysis, generalization, and classification were used. The author emphasizes the importance of searching for and thoroughly analyzing sources for conducting historical and pedagogical research and ensuring its reliability. The archival collections of the Central Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine, the Central Archives of Public Associations of Ukraine, Kharkiv, Kirovohrad, Odesa, Mykolaiv regional, and Kyiv city archives, which store materials on the history of*



educational excursions, are characterized. The problems identified in the process of archival search, in particular the destruction of a significant part of the funds during the Second World War, are pointed out. The main dissertation research and publications on the topic of the study are identified. The types of regulations that regulated excursion activities with students in different periods of development are analyzed. The periodicals that published materials on the history of educational tourism in different periods from the late nineteenth century to the present are analyzed. The importance of the archive and methodological library of the Ukrainian State Center for National and Patriotic Education, Local History and Tourism of Student Youth, publications and materials of museums of regional centers of children's tourism for the study of the history of educational tourism is determined. The main types of sources are characterized and a classification of sources on the history of educational tourism is proposed.

It has been determined that the identified sources, subject to their critical analysis, allow for a study of the history of educational tourism in Ukraine.

Keywords: *educational excursions, research sources, archives, periodicals.*

Вступ. Особливістю історичних досліджень є те що воно здійснюється не шляхом експерименту, безпосереднього дослідження, а опосередковано, із використанням історичних джерел. Запорукою вірогідності будь-якого історичного, зокрема і історико-педагогічного, дослідження є максимально повне використання джерел. Використані джерела мають бути надійними та релевантними. Ці вимоги повною мірою відносяться до історико-педагогічних досліджень. Як зазначала О. Сухомлинська, «історико-педагогічне дослідження – це (хочеться нам того чи ні) сплав історичного дослідження та педагогічного»[1]. Саме тому аналіз джерел є важливою складовою історико-педагогічного дослідження



Аналіз останніх досліджень і публікацій (огляд літератури). Питання історико-педагогічного джерелознавства досліджували Л. Березівська, Н. Гупан [2], Н. Коляда [3], О. Петренко, О. Сухомлинська та інші. За визначенням Л. Березівської, джерельною базою історико-педагогічного дослідження є «сукупність дібраних, систематизованих і класифікованих джерел як носіїв інформації про педагогічне минуле» [2]. О. Адаменко розуміє під джерельною базою «джерела, використання яких дозволяє розв'язати всі завдання конкретного історико-педагогічного дослідження». Він також запропонував поділ джерел на джерела, вивчення яких дозволяє обґрунтувати методологію дослідження, джерела, які стають теоретичною основою дослідження (публікації й дисертації за проблемою дослідження) та автентичні джерела (першоджерела) [5]. Н. Гупан відзначав, що вміння аналізувати джерела є важливою компетентністю дослідника історії освіти [6]. Н. Гупан [7], О. Петренко [8] та Л.Басюк [9] у своїх публікаціях запропонували систему класифікації джерел історико-педагогічних досліджень

John W. Best та James V. Kahn. зазначили, що в історико-педагогічному дослідженні слід розрізняти первинні джерела (документи, інші офіційні матеріали, матеріальні реліквії, усні свідчення очевидців/учасників, первинні освітні данні) та вторинні джерела. При цьому важливу роль відіграє перевірка надійності та вірогідності джерел, яку ряд дослідників поділяє на зовнішню (перевірка віку документа його авторства тощо) та внутрішню (зміст) [10].

Таким чином, питання освітнього джерелознавства привертало увагу багатьох дослідників. Водночас нами не виявлено досліджень, що стосуються специфіки джерел саме освітнього туризму, хоча його історія нараховує більш ніж сто років. Саме тому аналіз джерел вивчення вітчизняного освітнього туризму є нагальною проблемою.



Метою даної статті є огляд виявлених у процесі наукового пошуку джерел вивчення історії освітнього туризму в Україні кінця ХІХ–початку ХХІ століття, характеристика основних груп джерел, архівних фондів та періодичних джерел, що можуть бути використані для отримання інформації для дослідження. Також метою статті є класифікація джерел з урахуванням специфіки теми дослідження.

Результати дослідження. На нашу думку, основним, найбільш надійним джерелом історичного дослідження є документальні матеріали. Їх можна розділити на ряд груп.

Першу складають нормативно-правові акти, що приймалися протягом досліджуваного періоду. Ураховуючи тривалий період дослідження, йдеться про надзвичайно різноманітні джерела. У період до 1917 року це, перш за все, циркуляри та інші документи Міністерства народної освіти Російської імперії, які друкувалися у офіційному органі – «Журналі Міністерства народної освіти» та журналі «Русская школа». Серед виявлених документів – циркуляр від 17.08.1902 р., який давав право педагогічним радам виділяти до семи днів на рік для проведення екскурсій, циркуляр від 10.06.1904, що пропонував проводити з учнями далекі та ближні подорожі, циркуляр від 10.06.1915 р. про заміські екскурсії тощо.

Протягом 1917-1919 рр. було прийнято ряд актів Міністерства освіти УНР та Української держави, що були направлені на поширення освітніх екскурсій в українських школах. Після 1920 р. важливу роль відгравали нормативні акти українського та загальносоюзного міністерств освіти, які здебільшого друкувалися у спеціальному виданні – Бюлетені НКО УСРР (пізніше – Інформаційний збірник Міністерства освіти). Це, зокрема, акти, що регулювали порядок проведення екскурсій та подорожей, навчальні програми, якими часом передбачалися обов'язкові навчальні екскурсії, положення про краєзнавчі заходи (експедиції, акції), що передбачали проведення екскурсій. Важливе значення



мають навчальні програми з предметів, що вивчалися у школі. Їх аналіз дає можливість визначити значення, яке надавалося освітнім екскурсіям у різні періоди історії освіти.

Нормативні акти вищих органів державної влади – Закони УРСР та СРСР, постанови Ради Міністрів УРСР та СРСР були виявлені здебільшого в збірках нормативних актів, а також у Відомостях Верховної Ради УРСР, Відомостях Верховної Ради СРСР, Збірнику узаконень та розпоряджень уряду та інших офіційних виданнях органів державної влади. Нормативні акти сучасності також виявлялися за допомогою відповідних електронних баз даних (зокрема база «Законодавство» на сайті Верховної Ради України).

Одним з основних джерел дослідження безумовно є архівні матеріали. Великий масив документів, за темою дослідження було нами виявлено у Центральному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). Найбільший інтерес для нас становили фонди Міністерства освіти Української держави (1918-1919) (ф. 2201), Міністерства освіти УРСР, Міністерства освіти і науки України (1918 - 2012) (ф. 166) та об'єднаний фонд республіканських станцій з позашкільної освіти з учнями загальноосвітніх шкіл (1944-1985) (ф. 4715), а саме другий опис цього фонду, у якому зберігаються матеріали Центральної дитячої екскурсійно-туристської станції. У фонді Міністерства освіти Української держави було зокрема виявлено матеріали щодо створення та діяльності екскурсійного відділу департаменту позашкільної освіти та дошкільного виховання, анкети щодо організації екскурсій в навчальних закладах України, отримані з різних регіонів у 1918 році, матеріали щодо розробки навчальних програм та упровадження у них екскурсій тощо. Серед документів фонду було виявлено дві раніше невідомі рукописи, автором яких є Софія Русова, що стосуються організацій освітніх екскурсій. Нововиявлені роботи було нами вперше уведено у науковий оборот [11]. У фонді Міністерства



ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ: НАУКОВІ ЗАПИСКИ

освіти і науки України було виявлено матеріали щодо організації екскурсійної роботи з учнівською молоддю у 20-70-ті рр., початковий етап створення системи профільних закладів позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку (30-ті рр. ХХ ст.), ряд наказів Міністерства, що стосується туристсько-екскурсійної роботи. Водночас варто зазначити, що фонд Міністерства освіти суттєво постраждав в роки другої світової війни, тому довоєнні матеріали зберігалися лише фрагментарно, що ускладнює пошук та не дало змогу уточнити цілий ряд фактів історії освітнього туризму 20-30-х рр. Так, досі не вдалося виявити (і не лише в цьому фонді, але й в інших фондах даного архіву та в інших архівах) наказу про створення центральної дитячої екскурсійної станції у 1930 році, що примусило встановлювати дату заснування закладу та початку його діяльності опосередковано із залученням інших документів та публікацій засобів масової інформації. Фонд республіканської дитячої екскурсійно-туристської станції містить матеріали за 1947 – 1975 рр. У ньому сконцентровані річні звіти центральної (республіканської) та обласних станцій юних туристів (екскурсійно-туристських станцій), плани роботи, накази директора станції, матеріали найбільших заходів, довідки та звіти про стан екскурсійно-туристської роботи зі школярами.

Чимало матеріалів зберігається у архіві Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді. Поряд з наказами, звітами та матеріалами основних заходів з 1976 року (коли документи закладу перестали прийматися на зберігання до державного архіву, а залишалися на постійне зберігання у центрі), в архіві центру зберігається чимало більш ранніх матеріалів, що не були прийняті на державне зберігання, але можуть становити інтерес для дослідників. Це, зокрема, матеріали про кращих юних туристів та педагогів-керівників туристсько-екскурсійної роботи, методичні матеріали, що надсилалися з регіонів тощо.



ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ: НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Матеріали з історії освітнього туризму було виявлено і у ряді регіональних архівів. Зокрема, у Харківському обласному державному архіві (далі – ХОДА) було виявлено матеріали про організацію екскурсій у 1-й Харківській чоловічій гімназії на початку ХХ ст. (ф. 265). Різноманітні матеріали про організацію екскурсій з учнівською молоддю, діяльність екскурсійних бюро, екскурсійних баз, екскурсійно-виставково-музейних відділів, Українського мішаного пайового екскурсійного товариства у 20-30-ті рр. ХХ ст. знайдено у фондах Інспектури народної освіти Харківського губернського виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ХОДА, ф. Р-820) та Харківської окружної інспектури освіти (ХОДА, фонд Р-858), Миколаївської окружної інспектури народної освіти (Миколаївський обласний державний архів, далі МОДА, ф. Р. 99), Одеської окружної інспектури народної освіти (Одеський обласний державний архів, далі ООДА, ф. Р-134), Ф. 810 Єлісаветградської окружної інспектури народної освіти (Кіровоградський обласний державний архів, далі КОДА, ф. 810), відділу народної освіти Кіровоградської ради депутатів трудящих (КОДА, ф. 1749). У фондах низки гімназій у Київському міському архіві було виявлено матеріали про організацію екскурсій з учнями як до 1917 року, так і у період 1917-1919 рр. (Київський міський державний архів, далі КМДА, ф. 108 – Перша Київська гімназія, ф. 81 – Друга київська гімназія, ф. 78 – Києво-Печерська гімназія, ф. 55 – Київська жіноча гімназія св. Княгині Ольги). Варто відзначити, що у фондах низки гімназій як Києва, так і Харкова в період до 1917 року формувалися окремі справи «Про екскурсії», у яких відкладалися відповідні матеріали (накази про проведення екскурсій, переписка з об'єктами їх проведення, звіти вчителів про проведені заходи).

Матеріали з туристсько-екскурсійної роботи в школах та закладах позашкільної освіти відкладалися у фондах управлінь (відділів) освіти областей,



ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ: НАУКОВІ ЗАПИСКИ

міст, районів, зокрема Харківського обласного управління освіти (ХОДА, Р-4695), Київського міського відділу (пізніше управління) освіти (КМДА, ф. Р-4).

Вважаємо необхідним виділити в окрему групу серед архівних джерел окремі фонди обласних станцій юних туристів (центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді), що утворено у ряді обласних державних архівів, зокрема у Миколаївському (МОДА, ф. Р-5545), Одеському (ООДА, ф. Р-7189), Харківському (ХОДА, ф. Р-5799). У цих фондах зберігаються накази з основної діяльності, плани роботи, звіти, положення про обласні заходи, листування з багатьох питань діяльності станцій/центрів, фінансові документи, що дають змогу аналізувати роботу профільних закладів позашкільної освіти. Водночас, необхідно відзначити, що в усіх обласних архівах, де нами проводився пошук, фонди станцій/центрів розпочали формуватися лише після другої світової війни, що суттєво утруднює вивчення історії освітнього туризму особливо позашкільного, у довоєнний період.

Окремі матеріали, що стосуються історії освітнього туризму виявлено у Центральному архіві громадських об'єднань та україніки (далі ЦДАГОУ). У фонді Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦДАГОУ, ф. 1) у матеріалах Політбюро (оп. 6) містяться матеріали щодо діяльності Українського товариства туризму і екскурсій (Укртуре), ряд документів, що стосуються розвитку туризму та екскурсій в Україні, зокрема освітянського, тощо. Документи фонду Центрального комітету комсомолу України (ЦК ЛКСМУ/МДС) (ЦДАГОУ, ф. 7) дозволяють отримати інформацію про розвиток дитячого туризму у піонерській організації, про екскурсійно-краєзнавчі експедиції, екскурсії та походи, що проводилися з учнівською молоддю у школах та закладах позашкільної освіти. Інформація про розвиток дитячого туризму міститься також у ряді документів, що приймалися Бюро та Секретаріатом ЦК



ЛКСМУ та, як правило супроводжувалися численними матеріалами для прийняття рішення (довідки, інформації, звіти тощо).

У фонді ЦК ВЛКСМ у російському державному архіві соціально-політичної історії (ф. М-1) було знайдено матеріали, що стосуються запровадження значка «Юний турист», а також окремих аспектів розвитку дитячого туризму.

У цілому всі виявлені архівні документи можна розподілити на декілька груп.

Першу з них складають рішення центральних та місцевих органів представницької та виконавчої влади (Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, Рада народних комісарів УРСР, Рада міністрів УРСР, Міністерство освіти Російської імперії та України); партійних та комсомольських органів (ЦК КПУ, ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМУ), які, відповідно до існуючої соціально-політичної системи відігравали роль квазі-державних актів.

Другу групу становлять документи органів управління освітою, закладів загальної середньої та позашкільної освіти, які безпосередньо здійснювали цю діяльність. Це різноманітні положення, звіти, інформації, накази про проведення заходів та їх підсумки тощо. Певну інформацію містять також і накази з кадрових питань, які, часом, дають можливість аналізувати проведення різноманітних заходів.

Третю групу архівних матеріалів становлять документи установ та організацій, які побічно мають відношення до освітнього туризму, такі як, приміром, матеріали спортивних організацій, органів, Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник», Управління туризму тощо.

Окрема, четверта група – це документи архіву Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді (далі – УДЦНПВКТУМ), який з 1930 року є провідним закладом



позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку. У архіві зберігається матеріали з 1947 року до поточного часу.

Ще одним джерелом для досліджень історії освітнього туризму є матеріали музеїв історії дитячого туризму, що створені в ряді обласних центрів дитячого туризму, зокрема Запорізькому та Миколаївському обласних, Київському міському та деяких інших.

Важливим джерелом є матеріали, що зберігаються в методичній бібліотеці УДЦНПВКТУМ. До неї протягом багатьох десятиліть поступали видання обласних центрів туризму, більшість з яких мала обмежену сферу розповсюдження (на території регіону, де матеріали видавалися), здебільшого незначні тиражі та не поступали у великі бібліотеки. Водночас, ці видання мають чималу цінність для аналізу розвитку освітнього туризму в окремих регіонах України, особливостей цього розвитку. На жаль, у процесі реорганізації центру у 2018 р. бібліотека була частково втрачена

Під час дослідження було використано опубліковані у періодичних виданнях статті, присвячені розвитку освітнього туризму починаючи з кінця ХІХ ст. Перші публікації, присвячені освітнім екскурсіям було надруковано у щорічнику «Записки Кримського (пізніше – Кримсько-Кавказького) гірського клубу», що видавався в Одесі з 1891 р., журналах «Екскурсійний вісник» (видавався з 1914 по 1916 рік у Москві) та «Шкільні екскурсії та шкільний музей» (Одеса – Бендери, 1914 – 1917). З 20-30 рр. чимало публікацій з питань організації освітніх екскурсій здійснювалося в журналах «Радянська освіта» (1923–1931), «Народное просвещение» (1918–1930), «Шлях освіти» (1922–1930), «Дитячий рух» (1925-1934), «Піонервожатий» (1934-1941). Після заснування у другій половині 30-х рр. методичних журналів з окремих предметів («Викладання історії в школі», «Географія в школі» тощо) в них часом з'являються статті, присвячені методиці проведення навчальних екскурсій, використання



ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ: НАУКОВІ ЗАПИСКИ

краєзнавчого матеріалу та роботу шкільних музеїв. Матеріали, пов'язані з освітнім туризмом публікувалися також у журналах «Радянська педагогіка», «Радянська школа», «Вожатий», «Виховання в школі» тощо. При вивченні історії освітнього туризму Галичини, зокрема у організації «Пласт» та українській туристській організації «Плаї» у 30-ті рр. ХХ ст., у нагоді стають пластові журнали «Пластун «Skaut»» та «Молоде життя», а також львівська газета «Діло», у яких друкувалися матеріали про діяльність «Плаю», мандрівки пластунів, вимоги для участі в мандрівних таборах тощо. У всеукраїнських та місцевих газетах періоду, що вивчається, також міститься чимало інформації про створення закладів освітянського туризму, їх роботу, екскурсії та подорожі школярів, в окремих професійних виданнях («Учитель», «Радянська освіта» тощо) зустрічаються і публікації методичного характеру.

Пошук цих матеріалів здійснювався у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, Національній бібліотеці України ім. Ярослава Мудрого, науково-педагогічній бібліотеці України ім. В. Сухомлинського, Миколаївській обласній універсальній науковій бібліотеці, Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка, Одеській національній науковій бібліотеці, Кіровоградській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Д. І. Чижевського, Закарпатській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Ф. Потушняка. Крім того, для пошуку публікацій було використано можливості Архіву української періодики он-лайн «Libragia», який у період пандемії Ковіду (2020-2022 рр.) надавав вільний доступ до своїх баз даних.

Важливе значення для вивчення історії освітнього туризму мають інтерпретаційні джерела. До них ми відносимо дисертаційні дослідження, що прямо стосуються даної теми або дотичні до неї. Серед дисертацій, що стосуються освітнього туризму можна відзначити дисертації Г. Ілляшенка «Виробничі екскурсії в середній школі та методика їх проведення (на матеріалі



викладання фізики)» (1956) [12], Г. Гуменюк «Формування національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи» (2001) [13], М. Косила «Розвиток туристсько-краєзнавчої роботи у позашкільних навчальних закладах України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття)» (2017) [14], Т. Блистіва «Організаційно-методичне забезпечення оздоровчо-рекреаційної діяльності учнівської молоді у закладах позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку» (2019) [15], О. Караманова «Теорія і практика педагогічної діяльності музеїв в сучасному освітньому просторі України» (2020) [16] та ряд інших.

Чималий матеріал міститься у виданнях, підготовлених рядом центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді з нагоди ювілейних дат. Такі видання було, зокрема, підготовлено Хмельницьким (2007) [17], Запорізьким (2008) [18], Чернівецьким (2009) [19] та рядом інших центрів. Варто відзначити, що рівень підготовки цих видань суттєво різниться, в них міститься ряд фактологічних помилок, не завжди належним чином було залучено архівні матеріали, проведено бібліографічний пошук, але, водночас, у них міститься чимало цікавих матеріалів з історії дитячого туризму у регіонах України. Українським державним центром національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді було підготовлено два видання, присвячених історії туристсько-краєзнавчого напрямку позашкільної освіти України [20; 21]. Однак, ураховуючи що основний матеріал для цих видань було надано обласними центрами туризму, їм притаманні вказані вище недоліки.

Певну роль у дослідженнях можуть відіграти наративні джерела – спогади, записки, інші матеріали ветеранів дитячого туризму, вчителів, які використовують екскурсії та учнів, учасників освітніх екскурсій. Частина з них увійшла до видань обласних центрів туризму та інших збірок, що видавалися різними організаціями (зокрема Київським інститутом туризму, спортивно-



туристським союзом Харківської області тощо).

Висновки. Таким чином, виявлена джерельна база дозволяє достатньо повно дослідити історію розвитку та сучасний стан освітнього туризму в Україні. Ряд проблемДля адекватного висвітлення історії освітнього туризму необхідно використання різноманітних джерел, їх ретельний та критичний аналіз.

Список використаних джерел

1. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічні дослідження та його «околиці». Режим доступу: [google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjC5pLirYiDAXW-X_EDHX79CtoQFnoECAwQAQ&url=https%3A%2F%2Fps.journal.kspu.edu%2Findex.php%2Fps%2Farticle%2Fdownload%2F663%2F592&usg=AOvVaw1X0NOP9vxcRPScMOtStORX&cshid=1702331187613220&opi=89978449](https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjC5pLirYiDAXW-X_EDHX79CtoQFnoECAwQAQ&url=https%3A%2F%2Fps.journal.kspu.edu%2Findex.php%2Fps%2Farticle%2Fdownload%2F663%2F592&usg=AOvVaw1X0NOP9vxcRPScMOtStORX&cshid=1702331187613220&opi=89978449) (Дата звернення: 01.06.2024)
2. Гупан Н. М. Джерельна база як складник досліджень з історії освіти. *Форми репрезентації джерел з історії освіти (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського)* : зб. матеріалів Всеукр. наук.- практ. семінару, 15 трав. 2019 р. Київ : ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2019. С. 8-9.
3. Коляда Н. М. Системний підхід до формування джерельної бази історикопедагогічних досліджень. *Форми репрезентації джерел з історії освіти (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського)* : зб. матеріалів Всеукр. наук.- практ. семінару, 15 трав. 2019 р. Київ : ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2019. С. 16-17.
4. Березівська Л.Д. Джерельна основа історико-педагогічних досліджень як методологічна проблема. *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень: зб. матеріалів наук.-методолог.*



семінару .Київ: ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського, 2017. С. 6–7. Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/709274/1/organization_and_conducting_researches.2017.pdf. (Дата звернення: 09.06.2024)

5. Адаменко О. В. Методологія формування джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 10-13. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2013_15_3. (Дата звернення: 09.06.2024).

6. Гупан Н. [Сутність і структура компетентності дослідників історії освіти](#). *Історія та філософія освіти в незалежній Україні: здобутки і стратегії: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю* (20 травня 2020 року, м. Київ). Київ. Біла Церква, «Авторитет» ФОП Курбанова Ю. В., 2020. С. 154-157.

7. Гупан Н. М. Джерельна база як складник досліджень з історії освіти. *Форми репрезентації джерел з історії освіти (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського)* : зб. матеріалів Всеукр. наук.- практи. семінару, 15 трав. 2019 р. Київ : ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2019. С. 10-11.

8. Петренко О. До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*, 2013, №15. С. 536-542

9. Басюк Л. Джерельна база дослідження генези змісту підручників з української літератури в гендерному аспекті: до проблеми класифікації. *Гендерна парадигма освітнього простору*, 2017, 3-4. С. 26-32.

10. John W. Best, James V. Kahn. *Research in Education*. Needham Heights : Allyn and Bacon, 1998. P.85.

11. Наровлянський О. Невідомі рукописи Софії Русової. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2022. № 2. С. 26-32.



12. Ілляшенко Г.Ю. Виробничі екскурсії в середній школі та методика їх проведення (на матеріалі викладання фізики). Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата педагогічних наук. К. : НДП УРСР, 1956.

13. Гуменюк Г. Формування національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи : автореф. дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» Тернопіль, 2001.

14. Косило М. Розвиток туристсько-краєзнавчої роботи у позашкільних навчальних закладах України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття). Дис.канд. пед. наук. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2017.

15. Блистів Т. В. Організаційно-методичне забезпечення оздоровчорекреаційної діяльності учнівської молоді у закладах позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку. Дис. канд. наук з фіз. виховання та спорт: спец. 24.00.02 Національний університет фізичного виховання і спорту України, Київ, 2019.

16. Караманов О.В. Теорія і практика педагогічної діяльності музеїв в сучасному освітньому просторі України. Дис. докт. пед. наук : спец. 13.00.01. Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Старобільськ, 2020.

17. 60 незабутніх років. Хронологія діяльності і розвитку Хмельницького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді (1947-2007). Хмельницький, 2007.

18. Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді. Сторінки історії. 1948-2008 роки. Запоріжжя, 2008.

19. Станція юних туристів. Центр дитячо-юнацького туризму та екскурсій. Обласний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді. Чернівці, 2009.



ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ:
НАУКОВІ ЗАПИСКИ

20. Позашкільний туризм і краєзнавство в Україні: історія та сьогодення. Укладачі Косило М., Наровлянський О., Савченко Н. Івано-Франківськ, 2010.
21. Історія дитячо-юнацького туризму і краєзнавства України у хронології 1939-2020 рр. Автори-укладачі Косило М.Ю., Савченко Н.В. Івано-Франківськ : Симфонія-форте, 2022.